

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Hoe moeders in beeld blijven

Robert Emde's visie op de ontwikkeling van moederbeelden en zelfrepresentaties¹

Nicole Vliegen, Patrick Meurs,
Gaston Cluckers

Robert Emde beschrijft biosociale bouwstenen en ontwikkelingsprincipes die de vroegste affectief gekleurde zelfervaring en objectbeelden mogelijk maken. Deze vroegste ervaringen en beelden verschijnen in latere relaties opnieuw. In de overdrachtsrelatie in psychotherapie kunnen ze geëxploreerd en bewerkt worden. Voorbeelden van een kindtherapie illustreren dit.

Inleiding

De allereerste confrontatie² met het thema 'moederbeelden' vond plaats tijdens mijn stagejaar in de klinische psychologie. Michaël was een van de eerste kinderen met wie ik als psychotherapeut aan de slag ging. Hij was op dat moment zeven jaar en groeide op met zijn vier broers in een instelling voor bijzondere jeugdzorg. Hij was eerder in zijn leven verwaarloosd door zijn natuurlijke ouders. Een tekort aan zorg, waardoor relationele breuken ontstonden, had hem reeds getekend. Er waren signalen die wezen op een mogelijke borderlineontwikkeling, met veel zwart-witdenken over relaties en een tamelijk labiel functioneren op diverse gebieden. Opvallend was wel dat hij vrij goed openstond voor de actuele zorg vanuit de instelling. Tijdens een therapiesessie deelde hij mee dat hij een schets van me zou maken. Hij nam schetsboek en potlood en begon te tekenen. Hij werkte geconcentreerd. Hij nam daarbij alle tijd en ruimte om me goed te bekij-

N. Vliegen is klinisch psycholoog, seksuoloog en psychoanalytisch kindtherapeut. Ze is als onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Kinderpsychotherapie van de KU Leuven. Ze is voorzitter van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie en lid van de Belgische School voor Psychoanalyse.

Correspondentieadres: Tiensestraat 102, 3000 Leuven.

E-mail: nicole.vliegen@psy.kuleuven.ac.be

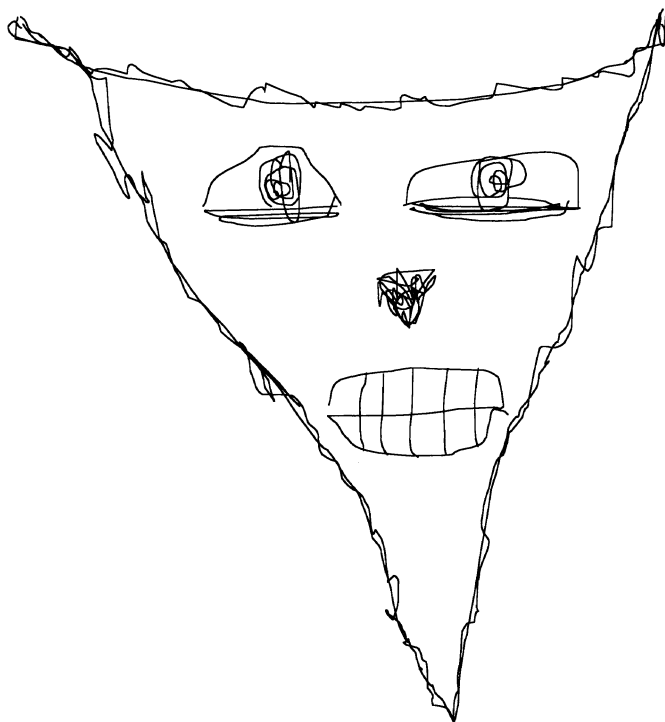
Prof. dr. P. Meurs doceert seksuele psychologie aan de KU Leuven, is onderzoeker aan het Centrum voor Kinderpsychotherapie en therapeut in Het Huis der Gezinnen, een project van preventieve ontwikkelingsbegeleiding te Anderlecht.

Prof. dr. G. Cluckers is hoogleraar klinische ontwikkelingspsychologie en kinderspsychotherapie aan de KU Leuven. Hij is hoofd van het Centrum voor Kinderpsychotherapie.

ken. Hij scande als het ware mijn gezicht, tekende geconcentreerd, keek weer indringend naar mij, tekende weer in volle concentratie ...

Ik kon vanuit mijn positie niet zien wat hij tekende.

Dit tekenen nam ettelijke minuten in beslag, en ik werd stilaan nieuwsgierig. Na een poos vroeg hij: wil jij zien hoe je eruit ziet? Natuurlijk wilde ik zien hoe hij me getekend had. En ik hoop dat de lezer even kan voelen hoe ik me voelde, toen ik de tekening te zien kreeg. Onderstaande schets is een reconstructie van Michaëls tekening.

Ik voelde me vooral overweldigd en geschokt. Als beginnend therapeut verlangde ik er intens naar voor deze kinderen een 'goede' therapeut te zijn, iemand bij wie ze zich veilig en op hun gemak konden voelen, iemand bij wie ze een plek konden vinden om zich te ontwikkelen en te groeien als persoon. Ik wilde in geen geval op zo'n monster lijken. Ik wist bovendien in deze prille beginfase van mijn opleiding nog niet wat ik later zou leren over innerlijke representaties, over beelden van zelf en ander, over verinnerlijkte ouderbeelden. Ik was er minutenlang van uitgegaan dat Michaël bezig was mij te tekenen, mijn gezicht, mijn gelaatstrekken, mijn ogen, mond. Michaël tekende echter een aspect van wat hij voelde tegenover mij als therapeut, allicht gekleurd door zijn ervaringen met vroegere zorgfiguren.

De gevoelens van overweldiging maakten echter vlug plaats voor enige empathie en consideratie voor Michaël, die dit beeld van mij creëerde. Ik slaagde erin – gelukkig voor Michaël en voor mijn zelfbeeld als therapeut – om daar iets over te zeggen: ‘Als ik er zo uitzie, dan moet jij soms toch wel erg bang voor mij zijn.’

Michaël beaamde dat. Dit vormde het begin van een periode waarin Michaëls gevoelens van angst voor en kwaadheid op volwassenen centraal kwamen te staan. Het werd ook duidelijk dat hij op verschillende manieren poogde om zich niet zo klein en bang te voelen, voornamelijk door zichzelf groot en machtig voor te doen. In de periode die volgde, knutselde hij vaak met kartonnen dozen robotachtige kledij voor zichzelf in elkaar. Hierin voelde hij zich een onkwetsbare robot die zonder vrees de wereld tegemoet kon treden. Vanuit die onkwetsbare positie werd geleidelijk in de therapie een meer kwetsbare opstelling mogelijk, waarin gevoelens van angst en kwaadheid geëxploreerd konden worden.

Deze ervaring van nu ongeveer vijftien jaar geleden ligt mede aan de basis van mijn interesse voor innerlijke beelden van het zelf en de ander: hoe komen deze beelden tot stand, hoe zijn ze getekend door conflicten, hoe zijn ze verbonden met emoties als angst, woede, vreugde, rust, en hoe kunnen ze deze emoties zowel reguleren als ontregelen? Inzicht in hoe deze beelden zich ontwikkelen en veranderen, hoe ze iemands kijk op de wereld kleuren en iemands manier van relaties leggen vorm geven, is zeer belangrijk voor het begrijpen van het ontstaan van psychopathologie en van therapieprocessen. Dit is in het bijzonder belangrijk wanneer we geconfronteerd worden met kinderen die in hun eerste levensjaren erg gekwetst of getraumatiseerd werden.

Robert Emde

Een belangrijke auteur die ons een en ander kan leren over dit thema is Robert Emde. Hij is psychiater en psychoanalyticus, hoogleraar te Denver in de onderzoeksmethodiek van de kinder- en jeugdpsychiatrie en in de ontwikkelingspsychologie. Hij is sinds het begin van de jaren zeventig een autoriteit op het gebied van de klinische ontwikkelingspsychologie, en meer specifiek op vlak van onderzoek naar de vroegste moeder-kindrelatie en de effecten hiervan op de latere ontwikkeling. Net als zijn leermeester René Spitz, situeert Emde zich expliciet op het raakvlak van de ‘empirische’ en de ‘psychoanalytische’ ontwikkelingspsychologie. Hem gaat de dialoog tussen beide modellen ter harte, een bekommernis die hij deelt met auteurs als Daniël Stern (1985, 1989, 1993, 1995; zie ook: Vliegen 2002), Peter Fonagy (2001), Mary Target (Fonagy & Target 1996, 1997) en anderen.

Stein (1991) plaatst Emde en Stern op één lijn. Beiden hechten groot belang aan de dialoog tussen de empirische en de psychoanalytische ontwikkelingspsychologie, evenals aan de discussie over het verband tussen het

geobserveerde en het gereconstrueerde kind. Beide auteurs kijken naar drie centrale aspecten van deze themata: affect, object en zelf. Ze behoren tot de relationele denkers binnen de actuele psychoanalyse.

Een verschil tussen Emde en Stern is dat Emde zich expliciet invoegt in de traditie van auteurs als Spitz (1957) en Mahler (1967, 1975). Stern plaatst zichzelf eerder tegenover Mahler, hoewel hij meer gedachtegoed ontleent aan haar dan hij zelf aangeeft. Stern is wel bekender dan Emde binnen de relationeel opgebouwde zelfpsychologie. Emde situeert zich in een oudere traditie, in oorsprong een egopsychologische, maar dan wel de zeer relationeel gerichte egopsychologie. Hij is ook sterk beïnvloed door het reveil van het affect (Schalkwijk 1997).

Emdes taalgebruik doet wat ouderwets aan dan dat van Sterns zelfpsychologie. Bovendien vermijdt hij het in zijn geschriften de meer gedurfde klinische implicaties uit te werken die Stern wel aanpakt. Dit is jammer, omdat Emde zich in een persoonlijker contact wel een doorgewinterd clinicus toont, die zijn onderzoekswerk vorm geeft vanuit een zeer nauwe verbondenheid met de klinische praktijk. Stern durft op dit vlak in zijn schrijven meer klinische implicaties aan, hoewel zijn opmerkingen hieromtrent soms minder geworteld zijn in klinische ervaring dan die van Emde.

We kunnen Emde ook plaatsen in het verlengde van Hartmanns project (1939) van empirische ondersteuning voor de psychoanalyse. Hij bouwt op dit vlak mee aan de traditie van de 'in-vivo' observatie van moeder en baby. Hij heeft daarbij zowel oog voor biologische processen als voor de socio-culturele inbedding van de moeder-kindrelatie, voortdurend rekening houdend met de balans tussen *nature* en *nurture*: 'No nature without nurture, no nurture without nature.'

Emde gaat ervan uit dat de biologische uitrusting aangeboren is en een centrale rol speelt in de vroege sociale interactie waarin een 'Ik' ontstaat. De wijze waarop dit samenspel van *nature* en *nurture* zich ontvouwt is cultureel bepaald. Het kan door individuele, familiale of socio-economische aspecten bemoeilijkt worden.

Emde is verder ook sterk maatschappelijk geëngageerd. Zo staat hij mede aan de basis van het Early Head Start Project, een groot ontwikkelingsondersteunend project voor jonge kinderen en hun gezinnen die in armoede leven. Hij is medestichter van de World Association of Infant Mental Health en heeft mee vorm gegeven aan de psychologische en psychotherapeutische opvang van de kinderen in en rond New York na de traumatische schok van 11 september 2001. Zijn interculturele bekommernis blijkt voorts uit zijn samenwerking met de Indiaanse *curanderos* in Colorado, waarbij hij de dialoog met de traditionele *healers* uiterst belangrijk vindt.

Om de representaties van het zelf en de ander die in de vroegste ontwikkeling ontstaan te begrijpen en om ons een beeld te kunnen vormen van de primitieve emoties en de prille verbeelding die ermee gepaard gaan, dienen

we een goede inschatting te kunnen maken van de complexiteit van vroegste ontwikkeling. In 1998 schrijft Emde: 'Development involves changes within individuals over time, and the developing child is best understood, not only in terms of organized complexity, but also in terms of increasingly organized complexity' (Emde 1998, p. 29).

Vroege ontwikkeling is reeds zeer complex en beïnvloedt op indrukwekkende wijze de latere ontwikkeling. In dit artikel willen we met enkele cruciale concepten van Emde laten zien hoe aspecten van deze toenemende complexiteit begrepen kunnen worden, vooral met het oog op de vraag hoe moeders in beeld blijven. Het gaat er dus om hoe de eerste zorgende relaties ervaren en verinnerlijkt kunnen worden, hoe bepaalde aspecten in conflicten gevat kunnen worden, en hoe deze conflicten de latere ontwikkeling en het latere functioneren kunnen beïnvloeden. In deze poging om te begrijpen hoe kinderen gedurende hun ontwikkeling representaties vormen en ze als volwassenen weer opvoeren in een psychoanalytische psychotherapie – zoals Michaël deed in zijn tekening – is de bijdrage van Emde, *The prerespresentational self and its affective core* (1983), bijzonder relevant.

Het zelf als proces

Emde (1983) beschrijft hoe de ontwikkeling van een zelf verbonden is met de ontwikkeling van de representaties van anderen. In deze vroegste ontwikkeling van het zelf en van objectbeelden, spelen affecten een centrale rol. 'The first core of the self is an affective one. This affective core guarantees our continuity of experience across development in spite of the many ways we change. It also guarantees that we can understand others who are human' (Emde 1983, p. 165).

Een notie van zelf ontstaat dus allereerst rondom affectieve ervaringen. Deze affectieve zelfervaring vertoont een belangrijke continuïteit in het levensloopperspectief: het is een soort basisstemming, die men in zichzelf herkent en van waaruit men zichzelf herkent. Tevens is het een eerste stap in het begrijpen van de affecten van de ander, het fundament van de empathie.

In de ontwikkelingspsychologie is men het erover eens dat *georganiseerde zelfervaring* pas verschijnt in de loop van het tweede levensjaar. Georganiseerde zelfervaring vergt een eerste capaciteit tot reflectie en verschijnt tegelijkertijd met het begin van representatieve intelligentie. Het is tevens een periode waarin de cognitieve capaciteiten enorm toenemen: het kind kan voorbij de onmiddellijke ervaringswereld en de opeenvolging van actuele toestanden een beeld oproepen van een niet aanwezig object of van een gebeurtenis. Deze nieuwe verworvenheid berust op belangrijke ontwikkelingen op cognitief vlak, zoals het geheugen. Ze wordt verder ondersteund door de op deze leeftijd zo belangrijke taalontwikkeling.

We illustreren dit met een observatie: Johanna zit daags na haar tweede ver-

jaardag aan de ontbijttafel. Ze klapt met veel plezier in haar handjes en roept: 'Heptietoejoe, heptietoejoe.' Ze kijkt rond of er niemand iets doet, roept vervolgens nog wat luider 'Heptietoejoe, heptietoejoe', en voegt er dan aan toe: 'Hieperdepiep roela.' Grote broer van acht heeft als eerste de boodschap begrepen en begint te zingen 'Happy birthday to you', waarop de hele familie invalt.

Op die manier wordt er op deze leeftijd over een affectief gekleurde inhoud gecommuniceerd: Johanna herinnert zich een duidelijk prettige gebeurtenis van de vorige dag. Ze toont hier dat ze deze herinnering in haar geheugen heeft opgeslagen, in staat is deze op te roepen, en via woorden, stemgebruik en gebaren hierover te communiceren. Aldus wordt het voor de anderen duidelijk waarover zij het heeft. Bovendien slaagt ze erin om op die manier een voor haar zichtbaar prettige sociale interactie opnieuw op gang te brengen. Dat dit een nieuwe verworvenheid is, verveelvoudigt bovendien het plezier, zowel voor Johanna als voor de hele familie.

Wanneer deze capaciteiten tot ontwikkeling gekomen zijn, wordt een soort 'zelfveraring' zichtbaar. Reeds vanaf achttien maanden kunnen we spreken van een reflexief, representationeel zelf. Het kind weet vanaf deze leeftijd wie het is en beseft dat het een eigen persoon is.

Dit begin van zelfherkenning is aangetoond in experimenteel ontwikkelingspsychologisch onderzoek. In dit onderzoek wordt een kind voor de spiegel geplaatst nadat de moeder ongemerkt een rode vlek op het gezicht van het kind heeft aangebracht. Zelfherkenning vindt plaats wanneer het kind in de spiegel kijkt, de rode vlek ziet en vervolgens naar zijn eigen gezicht wijst. In de verschillende onderzoeken ligt de leeftijd waarop deze herkenning begint nooit lager dan vijftien maanden, tussen de vijftien en achttien maanden is ze bij sommige baby's observeerbaar en tussen de achttien en twintig maanden bij de meeste baby's. Rond de leeftijd van anderhalf jaar doen zich dus belangrijke ontwikkelingen voor in de zelfrepresentatie.

Ook het gebruik van persoonlijke voornaamwoorden heeft zijn oorsprong in deze levensfase. Kinderen verwijzen vanaf nu niet langer naar zichzelf met hun naam, maar beginnen over zichzelf te spreken als 'ik' en 'mij'. Soms blijkt het prille en onzekere hiervan uit het combineren van een persoonlijk voornaamwoord met de eigen naam van het kind. Zo antwoordt Johanna van twee jaar, wanneer haar moeder vraagt wie er een koekje wil: 'Ikke, Janna, koekje.'

In dit ontwikkelingsdomein situeert zich ook Freuds observatie (1920) over het 'fort-und-da'-spel van zijn anderhalf jaar oude kleinzoon, die zijn moeder wel laat weggaan zonder te protesteren maar vervolgens een spelletje doet met een houten klosje aan een draad. Hij laat het klosje telkens wegrollen en trekt het via de draad weer naar zich toe. Dit kind symboliseert met andere woorden dat er een ik en een jij zijn, die van elkaar gescheiden kunnen worden en weer samen komen. In *Die Traumdeutung* (1900),

beschreef Freud reeds eerder de eerste droom van deze kleinzoon wanneer die twintig maanden is. Deze droom gaat over separatie. Het kind roept in de nacht voor zijn vader naar het front moet vertrekken, heftig snikkend: 'Pappa, pappa – bebi.' Voor Freud betekent dit: papa en bebi blijven bij elkaar, terwijl door het huilen het aanstaande afscheid erkend wordt (Freud 1900, p. 463).³

Dit alles betekent dat er tussen de vijftien en twintig maanden een zelfconcept ontstaat dat in observeerbaar gedrag of in woorden tot uiting komt. Dat gevoel draagt continuïteit in zich in tijd en ruimte. Klinische observaties enerzijds en experimenteel onderzoek anderzijds tonen deze belangrijke ontwikkelingsstap in de zelfrepresentatie.

Wat een nieuwe en zeer belangrijke toevoeging is van Emde aan deze klinische en ontwikkelingspsychologische gegevens, is diens visie op hoe dit 'reflexieve en representationele zelf' geworteld is in de vroegere ontwikkeling, voor de leeftijd van vijftien maanden. Emde schrijft hierover: 'We must avoid getting caught up in the idea of a sharply focused age period in which the self emerges. You can't compare it with learning to walk, to ride a bicycle nor with beginning speech. The self is a process, and refers to a vital set of functions which increase in complexity and depth as development proceeds' (Emde 1983, p. 168).

Het prerepresentationele zelf en zijn affectieve kern

Emde vergelijkt de ontwikkeling van het zelf met andere ontwikkelingen, zoals die van de geslachtsidentiteit die rond de leeftijd van twee à drie jaar geconsolideerd wordt, of van de oedipale identificaties die plaatsvindt tussen de vier en zes jaar. Een cruciale vraag die zich daarmee opdringt, is de volgende: wanneer we het zelf conceptualiseren als een proces, en wanneer het zelfbewustzijn ontstaat rond het tweede levensjaar en verder evolueert naar hogere en complexere organisatieniveaus, hoe zit dat dan met de periode die voorafgaat aan dat zelfbewustzijn? Hoe kunnen we denken over de voorlopers van het zelfbewustzijn die zich ontwikkelen tussen de vijftien en achttien maanden?

Emde (1983) benoemt de periode vóór de leeftijd van vijftien maanden als de fase van het 'prerepresentationele zelf'. Voor een goed begrip van de ontwikkeling van dit prerepresentationele zelf formuleert hij drie biologische en vier ontwikkelingspsychologische principes. Eerst lichten we deze biologische principes toe. Hiermee toont Emde hoe een baby er vanaf zijn geboorte biologisch voor uitgerust is te participeren aan interacties, en ervaringen te hebben die verbonden zijn met een eerste 'zelfgevoel', hoe primitief deze 'zelfervaring' ook is.

Drie biologische bouwstenen van een prerepresentationeel zelfgevoel

Zelfregulatie Het eerste en meest fundamentele principe is dat van de zelfregulatie. De ontwikkeling behoudt een zekere integriteit door belangrijke omgevingsveranderingen en ontwikkelingsfasen heen. Ontwikkeling is doelgericht en er zijn meerdere paden om dezelfde ontwikkelingsdoelen te bereiken. Zo hebben blinde of dove kinderen bijvoorbeeld in de vroegste kindertijd zeer uiteenlopende sensorimotorische ervaringen, maar ze ontwikkelen allen objectpermanentie, representatieve intelligentie en zelfbewustzijn in deze vroege periode.

Hiermee verbonden is het zeer belangrijke concept ‘zelfherstellende tendensen’ (‘selfrighting tendencies’). Dit betekent dat er een krachtige tendens is om na een verstoring in de ontwikkeling weer op een gezond en constructief ontwikkelingspad te komen. Kinderen die in een bepaalde ontwikkelingsfase iets gemist hebben, bijvoorbeeld door ernstige ziekte, kunnen een ontwikkelingsachterstand vaak voldoende inhalen, op voorwaarde dat het omgevingsaanbod goed blijft. Ontwikkelingsvertraging ten gevolge van deprivatie, die uiteindelijk wordt bijgestuurd wanneer het omgevingsaanbod verbetert, is hiervan een illustratie.

Een klinisch vignet verduidelijkt dit. Op de ‘moeder-en-kindeenheid’, een psychiatrische eenheid voor moeders met post-partumpathologie met hun kind, vertelt een moeder dat ze bezorgd is over haar relatie met Lisa, zes maanden oud. Ze vindt het vreselijk moeilijk om met Lisa te praten tijdens het verzorgen. Ze zegt daarover: ‘Ik babbel niet zo met Lisa, zoals de andere moeders dat doen.’ Aan de hand van een ontwikkelingsschaal (KID-N) stellen we vast dat de prille taalontwikkeling van Lisa inderdaad vertraagd verloopt. Alle subschalen geven weer dat Lisa vrijwel volgens haar leeftijd functioneert, met uitzondering van de subschaal taalontwikkeling. Lisa’s taalontwikkeling komt overeen met die van een kind van vier maanden. Moeder, die erg bang is een slechte moeder te zijn, drukt tevens een grote wens uit het goed te doen voor haar dochter. Op de afdeling bieden de verpleegkundigen enige extra ondersteuning wat deze verbale uitwisseling betreft. Op een tactvolle manier wordt moeder bevestigd en gestimuleerd tot meer verbaal contact tijdens de verzorging van Lisa. Aanvankelijk aarzelend en angstig, krijgt moeder stilaan ook wat plezier in dit ‘babbelende contact’. Wanneer Lisa acht maanden is, bevindt haar taal – die nog steeds preverbale taal is – zich reeds op het niveau van een baby van haar leeftijd. Deze klinische ervaringen leiden ons tot twee verdere ideeën. De taalontwikkeling van Lisa toont enerzijds de grote flexibiliteit van de kinderontwikkeling, anderzijds het zeer grote belang van ontwikkelingsbegeleiding. Het is beter als therapeuten die met moeders werken niet wachten tot moeder haar moeilijkheden en conflicten doorgewerkt heeft, hopende dat het kind mee zal profiteren van moeders groei en ontwikkeling. Voor een baby

gaan er ondertussen te veel ontwikkelingskansen verloren. Voor het jonge kind is het van het grootste belang dat moeders verwerkingsproces hand in hand gaat met ontwikkelingsbegeleiding en een reële ondersteuning van moeders moederende en zorgende kwaliteiten.

Social fittedness Het principe van 'social fittedness' heeft ermee te maken dat het kind er bij de geboorte toe uitgerust is om te participeren in menselijke interacties. Onze biologische constitutie bevat capaciteiten om interacties met anderen te initiëren, te onderhouden en te beëindigen. Met sommige van deze capaciteiten komen we ter wereld, zoals de mogelijkheid om te participeren in oogcontact, de nodige responsiviteit om actief contact te zoeken en getroost te kunnen worden door aanraking en wiegen, en de mogelijkheid om alert te zijn en aandacht te schenken aan de menselijke stem en het gelaat. Het biologische principe van 'social fittedness' kan ook bekeken worden vanuit het complementaire antwoord van de ouders. Zij zijn in staat bijna automatisch adequaat te reageren op hun kinderen. Papousek en Papousek (1981) beschrijven repertoires van dergelijke gedragingen. Zo is er de typische 'babypraat', een aan de baby aangepast contactaanbod dat door ouders in normale omstandigheden intuïtief aangeboden wordt. Papousek en Papousek noemen dit ook 'intuïtief ouderschap'.

Affectieve monitoring De twee eerdere principes laten zien dat het kind vanaf zijn geboorte op actieve wijze sociaal is, en dat de psychologische functies waarover het direct al beschikt, een plaats hebben binnen een sociale matrix en daar verder verfijnd worden. Met het principe van 'affectieve monitoring' ten slotte bedoelt Emde dat het kind van het begin af aan zijn ervaringen ordent en verwerkt volgens de dimensie lust-onlust. Het centrale zenuwstelsel is zo gevormd, dat elke ervaring verwerkt wordt volgens de affectieve kleur ervan. Dit helpt om te vermijden wat te veel of te weinig is en dient, met andere woorden, de zelfregulatie. Ervaringen die overspoelend zijn (te veel) of die te weinig aanspreken, zijn niet-lustvol en het kind zal vanaf zeer jonge leeftijd proberen deze te vermijden. Reductie van een teveel aan spanning en het op peil houden van een minimaal niveau ervan, is een belangrijk regulerend aspect van lustvolle ervaring.

Vier ontwikkelingsprincipes

Naast deze drie biologische principes formuleert Emde ook vier ontwikkelingsprincipes, die begrijpelijk maken dat de activiteit van het kind een steeds grotere psychologische complexiteit vertoont. Ze tonen bovendien hoe het jonge kind ervaringen opdoet die de bouwstenen vormen voor het eerste zelfgevoel. Emde beschrijft deze ontwikkelingsprincipes aan de hand van een aantal paradoxen. Deze ontwikkelingsprincipes komen pas ten volle tot ontplooiing en zullen de prerre-

presentationele zelfervaring stimuleren wanneer in de relatie een voldoende goede affectieve sfeer aanwezig is.

De ontwikkeling van objecten en de ontwikkeling van het zelf De eerste paradox betreft de vraag hoe het nog zo onrijpe en onervaren kind zich kan inpassen in een sociale wereld van betekenisvolle anderen op het moment dat hij nog een notie moet opbouwen van die anderen. Hoe kan het kind relaties met anderen benutten, wanneer het deze objecten nog moet construeren?

Volgens Emde construeert het kind zijn sociale wereld tijdens het interageren met anderen. Via assimilatie en accommodatie wordt kennis opgedaan, bij elkaar steeds opvolgende gelegenheden waardoor het kind kan ervaren wat nieuw is tegen de achtergrond van wat reeds vertrouwd is. De interactie laat dus niet op zich wachten tot een beeld van een ander ontstaat. Tegelijkertijd is er ook een ander facet aan deze paradox: de ontwikkeling van het zelf verschijnt namelijk eveneens als een deel van de ontwikkeling van het object. Hier beroept Emde zich op Spitz en Cobliner (1965), die aangeven dat het basale primaire gevoel van gescheiden te zijn van de omringende wereld rond de drie maanden ontstaat, op het moment dat de sociale glimlach zich voordoet. Vanaf dan groeit bij het kind het besef van een 'Ik' dat handelingen verricht in relatie tot anderen. Dit is een eerste stap in een proces dat zijn hoogtepunt bereikt met een nieuw organisatie-niveau met vijftien maanden, gekenmerkt door het kunnen nee-zeggen en door het ontluiken van autonomie en zelfbewustzijn. Een onmiskenbaar teken van zelfbewustzijn wordt zichtbaar rond de achttien maanden, wanneer het kind over zichzelf in de derde persoon spreekt. De hier door Emde beschreven ontwikkelingsstappen vormen de prerepresentationele zelfervaring.

Emde beklemtoont dat het prerepresentationele zelf zowel een lichaamszelf als een sociaal zelf is. Deze dubbele oorsprong van het zelf wordt ook door Spitz (1957) besproken als het narcistische en het sociale zelf. Elk later zelfbewustzijn, onder meer het representationele zelf of het zelfbeeld vanaf achttien maanden, combineert volgens Spitz en Emde het bewustzijn van het eigen lichaam met het bewustzijn van hoe anderen daarop reageren.

De ontwikkeling van een notie van 'verleden' en van 'toekomst' Het tweede psychologische basisprincipe van de ontwikkeling is als het Janus-principe: we moeten achteruit kijken om vooruit te kunnen kijken. We moeten het verleden gebruiken om te anticiperen op de toekomst. Zoals de ontwikkeling van zelf en object hand in hand gaan, zo gaan ook de ontwikkeling van verleden en toekomst samen. In de ontwikkeling van het zelf wordt een stap gezet vanuit een wereld van onmiddellijke perceptie en actie naar een wereld waarin er een geheugen is, waarin het verleden benut kan worden om te anticiperen. Geheugen en anticipatie zijn van cruciaal

belang in elke vorm van ontwikkeling en in alle leerprocessen. Observaties tonen aan dat het geheugen voor sociale kenmerken zich sneller ontwikkelt dan dat voor niet-sociale kenmerken. Bovendien lijkt het geheugen gestuurd te worden door affecten, wat van groot belang is voor psychotherapeuten. In een positief gekleurde, overwegend lustvolle relatie zal op grond van ervaring goed geleerd kunnen worden. Anderzijds is leren door ervaring moeilijker in relaties waar de affectieve kleur te negatief is, en valt men voor sommige aspecten terug op herhaling van niet-lustvolle en pijnlijke interacties.⁴

De ontwikkeling van een idee over causaliteit Er is ten derde de paradox dat het kind reeds een notie van causaliteit construeert terwijl het nog volop aan het leren is wat aanleiding geeft tot wat. Kennis over verbanden of samenhang is voor het kind van cruciaal belang. Het zich bewust worden van samenhang is een van de eerste aspecten van het prerepresentatieve zelf. Er ontstaat zelf-omgevingdifferentiatie op basis van wat het kind al of niet teweeg kan brengen in de omgeving.

Wanneer ouders de gelaatsexpressies en vocalisaties van het kind imiteren – ‘spiegelen’ genoemd – helpt dit het kind bij het ontdekken van samenhang. De eerste verbanden worden ervaren binnen dit ouderlijke ‘spiegelen’. Dit betekent bijgevolg dat de meeste verbanden waar het kind aanvankelijk controle over krijgt, sociaal van aard zijn. Wanneer de ouders imiteren en spiegelen, ervaart het kind dat het invloed heeft op zijn omgeving, dat het iets teweeg kan brengen.

Als de baby twee à drie maanden is, vindt ouderlijk ‘echoën’ plaats. Dit is een soort vocaal spiegelen waarbij de ouders de klanken van het kind herhalen. Rond de zes maanden herhalen ouders de lettergreepklanken. Vaak maken ze woorden van deze lettergrepen van het kind. Dit spiegelen van lettergrepen en het opbouwen van woorden gaat vaak samen met veel wederzijds plezier. Het spiegelen vocaliseren draagt dus bij tot de lustvolle relatie tussen ouders en baby. De woorden die moeders creëren uit babygeluidjes verwijzen bovendien meestal op een specifieke wijze naar het zelf van het kind. Moeders maken er een spelletje van, waardoor de baby ervaart dat hij duidelijk anders aangesproken wordt dan de andere significante figuren uit het gezin, vader of siblings. De baby wordt zo ook aangesproken als een apart individu, op een eigen manier. Het enorme plezier dat wederzijds aan dit spiegelen beleefd wordt, draagt bij tot de wens van het kind om te leren van de moeder en tot de wens om te leren van anderen in het algemeen. Een voldoende goed antwoord van de ouders op de preverbale communicatie van het kind draagt bij tot de ervaring dat het als ‘zelf’ in deze positief affectief gekleurde interacties iets kan meedelen en tot de ervaring van het eigen zelf aan de hand van het gepaste antwoord van de anderen.

De ontwikkeling van taal voorafgaand aan de taal Het communicatiesysteem dat de wederzijdse interactie tussen kind en verzorger draagt alvorens er verbale taal is, is affectief van aard. Het gaat om het affectief signaleren van ongenoegen, plezier, interesse, verwondering, angst, woede en verdriet. Deze affectieve signalen worden door de verzorgers als richtingwijzers ervaren in de interactie met het kind. In de vroegste periode gaan de signalen vooral van baby naar ouder, die zich eraan aanpast, erop afstemt, en imiteert. Vanaf zeven tot negen maanden wordt dit meer wederzijds. De ouder voegt steeds meer eigen inbreng toe aan de imitatie en aan de communicatie. Aan het einde van het eerste levensjaar is er een wederzijdse communicatie mogelijk door middel van affectieve signalen over externe gebeurtenissen. Er gebeurt iets in de omgeving, waarbij het kind naar de moeder kijkt om de betekenis van het gebeurde te begrijpen. In een wederzijds spel komen kind en ouder vervolgens tot een specifieke betekenisgeving. (Zie hieronder: 'sociaal refereren'.)

Het affectieve zelf

De besproken biologische en ontwikkelingsprincipes zijn van groot belang voor het begrijpen van de vroege zelfontwikkeling. Dit deel van de zelfontwikkeling is immers veel minder cognitief en verbaal dan de latere zelfontwikkeling. Wanneer we aspecten van de 'zelfrepresentatie' observeren rond de achttien maanden, dan hebben we reeds enige verbale en cognitieve steun om dit zelfbeeld te begrijpen. Het is gemakkelijker te kunnen vertrekken vanuit observaties die samengaan met verbale uitingen, omdat deze de cognitieve processen rechtstreekser tonen. Zo is er bijvoorbeeld de observatie dat kinderen eerst over zichzelf spreken met hun naam, en later over 'ik' of 'mij'. We hebben echter zo goed als geen verbale of cognitieve aangrijpingspunten die ons helpen om ons een idee te vormen over het prerepresentationele zelf. Dit heeft te maken met wat inherent is aan deze vroegste ontwikkeling: deze fase is precognitief (ze gaat vooraf aan allerlei hogere cognitieve mechanismen), preverbaal en wezenlijk affectief.

Wanneer we de vroege zelfontwikkeling als wezenlijk affectief beschouwen, dan kunnen we iets begrijpen van de meest centrale paradox van de menselijke ontwikkeling, namelijk die van continuïteit versus discontinuïteit: 'Hoe kunnen we veranderen en toch blijven vinden dat we dezelfde zijn?'

Volgens Emde biedt het affectieve leven continuïteit aan onze ervaringen, ondanks de vele veranderingen die we doormaken. Niet alleen is de continuïteit van de zelfervaring hierdoor gegarandeerd, deze 'affectieve kern' verzekert ons er tevens van dat we in staat zijn andere mensen te begrijpen en stelt ons in staat in contact te staan met de uniciteit van het eigen zelf.

Emotionele beschikbaarheid en 'sociaal refereren'

Een laatste idee dat we in dit artikel willen uitwerken betreft een cruciale consequentie van het uitgangspunt dat het prerepresentationele zelf affectief van aard is. Niet alleen is de vroegste zelfontwikkeling affectief van aard, ook de interactie en de communicatie tussen het jonge kind en de verzorgende omgeving zijn affectief.

Dat een verzorger 'emotioneel beschikbaar'⁵ dient te zijn, wordt over het algemeen reeds lang vanzelfsprekend gevonden. Kinderen functioneren beter, tonen meer plezier en exploreren hun omgeving meer en beter wanneer er een 'emotioneel beschikbare' zorgfiguur in de omgeving is. Sorce en Emde (1981) observeerden het spel van kinderen in de buurt van hun moeder. Wanneer de moeder de opdracht kreeg de krant te lezen tijdens de observatie, bleek dat deze kinderen minder plezier in hun spel toonden. Zij bleven dicht bij hun moeder en vroegen minder aandacht dan wanneer de moeder niet zat te lezen. Dit is slechts een alledaagse micro-ervaring, die echter iets aangeeft van wat er gebeurt wanneer een kind de emotionele beschikbaarheid van de verzorger op meer essentiële wijze moet ontberen.

Een cruciaal fenomeen dat Emde en anderen observeerden in de sociale en affectieve interactie, is wat zij 'sociaal refereren' ('social referencing') noemen. Dit is een aspect van het emotioneel signaleren dat ontstaat aan het einde van het eerste levensjaar en dat steeds belangrijker wordt in de loop van het tweede levensjaar. Sociaal refereren is een proces waarbij het kind emotioneel betekenisvolle informatie zoekt bij een significante ander ten einde zin te geven aan een gebeurtenis die enige onzekerheid oproept. Wanneer het voor het kind niet duidelijk is hoe om te gaan met de gebeurtenis, wanneer het onzeker is over hoe veilig of onveilig iets is of wat de gevolgen kunnen zijn van wat het doet, ontstaat er communicatief gedrag dat 'sociaal refereren' wordt genoemd. Dit sociaal refereren is van bijzonder belang bij het prille begin van het zelfbewustzijn. Jonge kinderen ervaren in deze periode een intense onzekerheid over het eigen handelen. Wanneer het kind zich onzeker voelt in zijn exploratie van een nieuwe situatie, zoekt het een referentiepunt in het gelaat van de moeder.

De meest beroemde illustratie van dit proces is het 'experiment met de visuele afgrond' bij kinderen van twaalf maanden oud. Het kind wordt op een glazen ondergrond geplaatst die in twee helften is verdeeld. De ene helft heeft onmiddellijk onder het glas een patroon dat een oppervlakte suggereert. Onder de andere helft ligt een zelfde ondergrond dertig centimeter lager, waardoor een diepte-indruk wordt gecreëerd. Het kind wordt aan de ene kant geplaatst en met een aantrekkelijk speelgoedje uitgenodigd om naar de andere kant te kruipen. Het kind wordt zo voor een dilemma geplaatst: het kan nu al of niet over deze glazen plaat kruipen. Uit observatie blijkt dat het kind, wanneer het bij de middellijn van de plaat komt, even wacht. Het kijkt dan frequent naar de moeder die aan de diepe

zijde staat. Alle kinderen kijken naar moeders gelaat, wanneer ze de diepte opmerken. Wanneer de moeder op dat moment lacht, kruipen veertien van de negentien kinderen over de diepte. Wanneer moeders gelaat angst vertoont, trekken alle zeventien kinderen zich terug. Dit betekent dat het kind de moeder beleeft als iemand die een affect kan communiceren dat relevant is voor de situatie waarin het kind zich bevindt, een affect dat de betekenis van de situatie weergeeft.

We geven ook een klinische illustratie. Een moeder vertelt over Debby die achttien maanden is. Debby test constant moeders grenzen. Moeder zegt hierover: 'Ik weet dat Debby heel goed weet wat er mag en wat niet mag, maar ze blijft me altijd maar uittesten. Ik word daar gek van.' Vanuit mijn ontwikkelingspsychologische kennis ben ik er vrij zeker van dat Debby helemaal nog niet zo scherp kan aflijnen wat mag en wat niet, dus vraag ik moeder waarom zij daar zo van overtuigd is. Ze vertelt verder: 'Wel, altijd wanneer ze iets wil doen waarvan ze zeker is dat het niet mag, zoals aan de kaarsjes komen die staan te branden, dan strekt ze haar handjes uit naar de kaarsen en kijkt ze naar mijn gezicht alsof ze wil zeggen: 'Ik weet wel goed dat het niet mag, maar ik ga het toch doen. En wat ga jij daar nu van zeggen?'

Ik begin uit moeders verhaal te begrijpen dat zij het 'sociaal refereren' van Debby ervaart als een 'gekmakend' grenzen testen door een anderhalf jaar oude peuter. Moeder reageert dan ook verrast wanneer ik haar voorleg dat dit aankijken van een peuter vaak de manier is om met onzekerheid over grenzen en normen om te gaan, en dat Debby op die manier misschien moeders gelaat aftast om te achterhalen wat mag en wat niet. Dit brengt moeder ertoe iets te vertellen over haar eigen kindertijd, en over hoe strikt en rigide zij werd behandeld als kind. Deze vroegere ervaring heeft wellicht een belangrijke invloed op haar 'enge' interpretatie van Debby's gedrag. Het is niet eenvoudig in te schatten wat de invloed van een dergelijke systematisch vervormde interpretatie is op de reële zelfervaring van het kind.

Besluit

Emdes visie op affectieve ontwikkeling is bijzonder relevant voor de klinische praktijk. Emde (1998) bespreekt zelf twee cruciale redenen waarom de clinicus geïnteresseerd zou dienen te zijn in de emotionele ontwikkeling. Ten eerste omdat emoties iemands individualiteit kleuren, ten tweede omdat de klinische praktijk deze emotionele eigenheid van de persoon of van het zelf benut om te werken aan verandering en persoonlijke groei. 'Clinicians (...) make use of the connections between emotions and individuality. When the clinician gets in touch with the complexity of another's emotional life, whether parent or child, that person is likely to feel understood; helping and healing then become possible' (Emde 1998, p. 30). Emdes grote verdienste is dat hij een beeld geeft van de allervroegste affectief gekleurde zelfontwikkeling. Hij gaat in op de vroegste voorlopers van

belangrijke klinische fenomenen: zelfervaring, basisstemming, dominantie van positief affect, vroege zelf- en affectregulatie. Met dit raamwerk van de normale ontwikkeling wordt beter begrijpelijk wat in een pathologische ontwikkeling ontbreekt of kans geeft op problemen. Voor de clinicus is het een belangrijk houvast vanuit de ontwikkelingspsychologie. Net op dat raakvlak van klinische praktijk en normale ontwikkeling wil Emde zich positioneren.

Met de affectieve zelfervaring is ook de affectieve kleur van de significante andere verbonden. Bij Michaël en andere kinderen zoals hij, gaan de onzekerheid en de negativiteit in het zelfbeeld gepaard met angst voor de ander, die als bedreigend wordt ervaren. De wijze waarop Michaël dit door de tekening in de overdracht meteen toonde, bood een belangrijke mogelijkheid tot therapeutisch contact. In zijn beeld toonde hij hoe de band tussen zichzelf en de zorgfiguur erg conflictbeladen en beangstigend was. Het doorwerken van deze beelden in de therapeutische relatie kan een bijdrage leveren tot een veiliger en positiever beleven van zelf en ander. In dit proces zal de onveilige volwassene ondertussen op allerlei manieren ten tonele gevoerd worden: in tekeningen, in spel, in de overdracht.

In het domein van overdracht en tegenoverdracht draagt Emdes visie dan ook in belangrijke mate bij aan het begrijpen van de niet onmiddellijk in taal te vatten aspecten van de therapeutische relatie. Een cruciaal aspect van overdracht en tegenoverdracht bestaat erin door de ander 'geraakt' te worden, affectief aangedaan te worden. Het gaat hier om een 'pretalig' aspect, niet in de zin dat het zich buiten de Symbolische Orde bevindt, wel dat het nog onderweg is naar betekenisgeving. Hier ligt een ontwikkelingspsychologische basis voor wat Klein (1946) projectieve identificatie noemt.

Ook 'affectieve monitoring' is een centraal aspect van deze communicatie in de overdracht en tegenoverdracht waar deze via projectieve identificatie verloopt. De onlust die de cliënt via projectieve identificatie in de relatie brengt en aan de therapeut 'doet voelen', wordt opgenomen, verteerd en begrepen. Wanneer het mogelijk wordt, zal de therapeut de affectieve boodschap op verteerbare wijze teruggeven. Affectieve monitoring betreft het proces van zich affectief openstellen voor wat de cliënt je als therapeut wil laten voelen. Het ligt in die zin dicht bij Bions meer poëtische concept 'rêverie' (1962). Affectieve monitoring door de moeder tijdens de vroegste ontwikkeling en door de therapeut in een therapeutisch proces vormt een eerste stap in het proces van opvangen van projectieve identificaties om ze later verteerbaar weer terug te geven. Zeker voor de overdrachts- en tegenoverdrachtsprocessen bij preneurotische stoornissen biedt Emde enig inzicht in de ontwikkelingspsychologische fundamenteen ervan. Maar ook bij neurotische conflicten zullen er zich, onder invloed van extreme verdringing of affectisolatie, momenten voordoen van absoluut geen betekenis vinden voor hetgeen affectief ervaren wordt. Rond welbepaalde, zeer conflictueuze kernen kunnen de affectieve ervaringen zeer

vaag en ongevormd blijven en kunnen ze nog niet in woorden worden gegoten.

Noten

1. Professor Emde was in maart 2002 een week te gast aan het Centrum voor Kinderpsychotherapie van de KU Leuven. Deze week werd afgesloten met een studiedag die als titel kreeg *Hoe moeders in beeld blijven*. Dit artikel is een bewerking van de openingslezing van die dag.

2. De klinische vignetten in dit artikel zijn afkomstig van de eerste auteur.

3. In de Nederlandse versie: p. 538, voetnoot 229.

4. Dergelijke bevindingen vanuit observatie ondersteunen het idee van de herhalingsdwang dat Freud in 1920 reeds formuleerde.

5. Het concept 'emotional availability' is door Biringen, Robinson en Emde (1998) uitgewerkt tot een belangrijke achtergrond en kader voor het observeren van de moeder-kindrelatie.

Literatuur

Bion, W. (1962). A theory of thinking. *International Journal of Psycho-Analysis*, 43, 306-310.

Biringen, Z., Robinson, J.L. & Emde, R.N. (1998). Emotional Availability Scales, 3rd edition. *Attachment and human development. Special issue on emotional availability and attachment*, 2, 257-270.

Emde, R.N. (1983). The prerepresentational self and its affective core. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 38, 165-192.

Emde, R.N. (1998). Early emotional development: New modes of thinking for research and intervention. In J.G. Warhol (red.), *New perspectives in early emotional development* (p. 29-45). St. Louis: Johnson & Johnson Pediatric Institute.

Fonagy, P. (2001). *Attachment theory and psychoanalysis*. New York: Other Press.

Fonagy, P. & Target, M. (1996). Playing with reality: I. Theory of mind and the normal development of psychic reality. *International Journal of Psychoanalysis*, 77, 217-233.

Fonagy, P. & Target, M. (1997). Attachment and reflective function: their role in self-organisation. *Development and Psychopathology*, 9, 679-700.

Freud, S. (1900). *Die Traumdeutung. Gesamelte Werke II, III*. Frankfurt am Main: S. Fischer.

Freud, S. (1920). *Jenseits des Lustprinzips. Gesammelte Werke XII*. Frankfurt am Main: S. Fischer.

Hartmann, H. (1939). *Ego Psychology and the problem of adaptation*. New York: International Universities Press.

Klein, M. (1946). Notes on some schizoid mechanisms. In *The writings of Melanie Klein*, vol. 3, p. 1-24. Londen: Hogarth Press.

Mahler, M. (1967). On human symbiosis and the vicissitudes of individuation. *Journal of American Psychoanalytic Association*, 15, 740-763.

Mahler, M., Pine, F. & Bergman, A. (1975). *The psychological birth of the human infant. Symbiosis and individuation*. New York: Basic Books.

Papousek, M. & Papousek, H. (1981). Musical elements in the infants vocalization: Their significance for communication, cognition and creativity. In L. Lipsitt (red.), *Advances in Infancy Research* (p. 164-224). Norwood/New York: Ablex.

Schalkwijk, F. (1997). Psychoanalyse en emoties: een aanzet tot discussie. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 3, 68-85.

Sorce, J.F. & Emde, R.N. (1981). Mother's presence is not enough: The effect of emotional availability on infant exploration. *Developmental Psychology*, 17 (6), 737-745.

Spitz, R. (1957). *No and yes: on the genesis of human communication*. New York: International Universities Press.

Spitz, R. & Coblin, G. (1965). *The first year of life. A psychoanalytic study of normal and deviant development of object relations*. New York: International Universities Press.

Stein, R. (1991). *Psychoanalytic theories of affect*. New York/Londen: Praeger.

Stern, D. (1985). *The interpersonal world of the infant. A view from psychoanalysis and developmental psychology*. Londen: Karnac Books.

Stern, D. (1989). Developmental Prerequisites for the Sense of a Narrated Self. In A. Cooper, O. Kernberg & E. Person (red.), *Psychoanalysis, toward the second century*. New Haven/Londen: Yale University Press.

Stern, D. (1993). De 'pre-narrative envelope': een alternatieve opvatting over 'onbewuste fantasie' in de vroege jeugd. *Psychotherapeutisch Paspoort*, 1993, 3, 1.55-1.88.

Stern, D. (1995). *The Motherhood Constellation. A Unified View of Parent-Infant Psychotherapy*. New York: Basic Books.

Vliegen, N. (2002). Enkele hoofdlijnen uit het werk van Daniel N. Stern. *Psychoanalytische studies*, 24, 57-82.

Summary

Like many other analysts, Robert Emde emphasizes the importance of the affective climate of the earliest mother-infant bond in constituting the first experience of self and the earliest images of the mother-object. Emde's particular contribution in this field is to be situated in his thorough observation and conceptualization of several biosocial building-blocks and developmental principles that play a crucial part in facilitating a mainly positive-toned relation between the child and his or her carer in the first months of life. The building-blocks he describes are self-regulation, affective monitoring and social referencing; the developmental principles are development of 'self' and 'others', development of a notion of past and future, development of the idea of causality, and language development before the acquisition of language.

In clinical practice, the earliest affectively toned self-experience and object image leave their traces. Changes are indicative of therapeutic progress.

Manuscript ontvangen: 18 juni 2002

Definitieve versie: 21 oktober 2002